

В.О. ПОПЕЛЮШКО

Обставини, що пом'якшують кримінальну відповідальність та покарання як предмет захисту

1. Обставинам, що пом'якшують кримінальну відповідальність та покарання більшу увагу приділяє наука кримінального матеріального права [1, 2, 3, 4, 5, 6]. В кримінально-процесуальній літературі [7, 8, 9, 10] вони висвітлюються лише фрагментарно, а в роботах з адвокатської діяльності [11, 12] розглядаються тільки в аспекті тих чи інших процесуальних ситуацій. Між тим дані обставини наповнені матеріально- та процесуально-правовим змістом одночасно, а тому інтерес представляє їх з'ясування з позиції обох цих галузей права одночасно в плані значення з'ясування захисником-адвокатом даних обставин з метою прийняття слідчим та судом остаточного рішення у справі, найбільш сприятливого для підзахисного.

З'ясування обставин справи, які пом'якшують кримінальну відповідальність обвинуваченого, передбачене в законі одним із обов'язків захисника (ч. 1 ст. 48 КПК) та окремим напрямком його діяльності в суді (ст. 266 КПК), а обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого і пом'якшують та обтяжують покарання – є одним із елементів, що підлягають доказуванню при провадженні досудового слідства, дізнання і розгляді кримінальної справи в суді (п. 3 ст. 64 КПК), тобто як обов'язкові обставини предмета доказування в усіх справах, пов'язаних із обвинуваченням особи у вчиненні злочину та необхідністю призначення їй кримінального покарання. До речі, саме цей вид предмета захисту у кримінальних справах є найрозповсюдженішим, тому не випадково, що йому приділяється значна увага з боку Верховного Суду України у формі офіційної публікації характерних прикладів із судової практики України [13].

Вказані обставини мають двояку правову природу, а тому їх можна за цією ознакою поділити на два підвиди. До першого слід віднести обставини предмета захисту у вигляді ознак злочину, що відповідають складу злочину, щодо яких є розбіжності між обвинуваченням та захистом. До другого – обставини, які згідно з кримінальним законом враховуються судом як такі, що пом'якшують покарання (ст. 65, 66 КК).

2. Предмет захисту першого підвиду у вигляді обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, може стосуватись одного з усіх чотирьох елементів складу злочину чи його складових або кількох з них одночасно. І розбіжності між обвинуваченням та захистом тут зводяться головним чином до різниці між версіями щодо кваліфікуючих ознак злочину, в тому числі ознак об'єкта злочину, характеру суспільних відносин, предмета, суб'єкта (загальний, спеціальний), об'єктивної сторони (дії, бездіяльності, способу, наслідків), суб'єктивної сторони (форми та видів вини, мети, мотивів), стадії вчинення злочину (закінчений, незакінчений), співучасті (виду співучасті, групою осіб, організованою групою) тощо.

У зв'язку із достатньою напрацьованістю даного підвиду предмета доказування, в тому числі як предмета захисту в науковій та науково-практичній літературі, акцентую увагу лише на трьох таких його аспектах [14, 15, 16, 17].

Перший. Інколи слідчі, притримуючись відомого в їх середовищі так званого “золотого правила”, завідомо “обтяжують” кваліфікацію вчиненого обвинуваченням із-за опасіння повернення їм справи судом для додаткового розслідування з підстав необхідності кваліфікації дій обвинуваченого саме за тією статтею Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин (ч. 3 ст. 237, ст. 281 КПК). Або ще гірше, що часто-густо має місце в системі слідчих органів міліції та податкової міліції, кваліфікація вчиненого за статтею Кримінального кодексу про тяжкий злочин, хоча такого насправді не було, здійснюється з метою погоні за статистичними показниками успіхів у цьому напрямку, при впевненості, що в суді все буде поставлено на

свої місця. При цьому і в першому, і в другому випадках слідчі в любий спосіб “наполегливо рекомендують” обвинуваченим не користуватися послугами захисника та переконують, що суд і так винесе рішення по суті справи, яке їх влаштує.

Кардаш Б., житель м. Шепетівки, отримав запрошення на термінову роботу в Москві, а грошей на поїздку не вистачало. Роздуми привели його до наміру викрасти гроші у листоноші, яка назавтра вранці повинна була доставити пенсію його мамі. Маршрут листоноші, те, що вона їздить велосипедом і пенсійні гроші перевозить у сумці, він знав. Вирішив зробити це на малолюдній вулиці в приватному секторі міста шляхом виривання сумки з руля велосипеда, на якому їхатиме листоноша.

19 травня 2006 р. біля 10 год. 45 хв. він побачив, як листоноша виїхала велосипедом на вул. Гвардійську і на виконання свого наміру поїхав велосипедом слідом за нею. Порівнявшись з листоношею, він вирвав у неї сумку з грішми та намагався на велосипеді втекти, проте цього зробити йому не вдалося. Листоноша почала кричати, кликати на допомогу, схватила руками за заднє колесо його велосипеда, а тому Кардаш покинув велосипед, забіг в город, заховався в картоплинні. Там його спіймали люди, що виявилися поблизу місця події, зателефонували у відділ міліції і прождавши біля години приїзду міліціонерів (хоча від відділу міліції до місця хвилин десять ходьби), передали затриманого їм. Кардаша доставили в міліцію, відібрали пояснення і фактично затримали як підозрюваного. Пояснення відібрали також у потерпілої та очевидців – учасників події. Усі пояснювали про її обставини так, як було насправді. Отже, оскільки сума викраденого становила 1248 грн. 09 коп., було очевидним, вчинене Кардашом Б. відповідало складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 186 КК,– грабіжу без обтяжуючих обставин.

Але ..., після цього начальник Шепетівської міліції видає наказ про створення слідчо-оперативної групи (явища невідомого кримінально-процесуальному праву України) із шести осіб “для розшуку та затримання злочинця і розкриття злочину”. Результатом оперативної роботи цієї групи

стало те, що справа порушується по факту, за ознаками ч. 1 ст. 187 КК як розбій, за вчинення розбою Кардашу Б. пред'являється обвинувачення, по якому він визнає себе винним повністю, а від захисту за допомогою захисника “добровільно” відмовляється. За поданням слідчого, підприманим прокурором, суддею йому обирається запобіжний захід у вигляді з'явтя під варту на підставі тяжкості вчиненого злочину. По закінченні двохмісячного розслідування справи з обвинувальним висновком направляється до Шепетівського міськрайонного суду.

В суді підсудний скористався правом мати захисника. Під час судового розгляду справи з'ясувалося те, що й мало з'ясуватися. На підставі ч. 2 ст. 277 КПК прокурор змінив обвинувачення на ч. 1 ст. 186 КК, мотивувавши в постанові відповідним чином формулювання нового обвинувачення. Потерпіла відмовилась підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі і в кінцевому результаті 12 липня 2006 р. суд засудив Кардаша Б. за фактично ним вчинене – за ч. 1 ст. 186 КК України з призначенням покарання на 3 (три) роки позбавлення волі, а на підставі ст. 75 КК звільнив від відбування призначеного покарання з іспитовим строком 2 (два) роки, звільнивши з-під варти в залі суду [18].

Таким чином Кардаш Б. майже три місяці незаконно знаходився під вартою по обвинуваченню у вчиненні злочину, якого він в дійсності не вчиняв. І це було ясно і зрозуміло з самого початку слідчому та прокурору, який здійснював нагляд за додержанням законів на досудовому слідстві та затверджував обвинувальний висновок. Проте і міліція і прокурор відрепортували перед державою про розкриття тяжкого злочину, благо для міліції та прокуратури, їх статистичні дані і статистика судів, для держави рівновеликі і незалежні одні від одних.

Наведений приклад не є винятковим. Це явище, причому явище закономірне навіть в межах міста та району, не кажучи уже про масштаби області та держави в цілому. Закликами до слідчих та прокурорів його не подолати, адже це один із чинників їх росту по службі, матеріального та

морального заохочення тощо. Думаю, що якщо не подолати, то хоча б значною мірою вплинути на його усунення, можна розширенням гарантії забезпечення права обвинуваченому на захист фактичним наданням захисника-адвоката з моменту появи у особи такого права. І лише після побачення із захисником-адвокатом віч-на-віч вирішувати питання про участь чи не участь захисника у справі.

До речі, у світі давно у подібних випадках дотримуються так званого “правила Міранди”. Його виробив у 1966 р. Верховний Суд США в рішенні у справі Міранди, у якому вказано про право затриманої на допомогу захисника до та під час допиту в поліції. При цьому визнання, отримане поліцією у відсутність захисника, не має доказового значення, якщо не було прямо заявлено про відмову від захисника. А ще до цього, у 1964 р. Верховний Суд США виніс своє знамените рішення у справі Ескобедо, яке журнал “Тайм” назвав “громом серед ясного неба” і “кошмаром для полісмена”. В цьому рішенні, прийнятому більшістю голосів, члени Верховного суду майже відкрито надали перевагу порядку при якому обвинувачений вправі не повідомляти поліцейським ніякої самоінкримінуючої інформації, по меншій мірі у відповідь на питання поліцейських. При цьому затриманий не може бути позбавлений права на присутність захисника під час допиту, навіть якщо проти нього не висунено формального обвинувачення [19].

Правило Міранди сприйнято новим КПК Російської Федерації, де у п. 1 ч. 2 ст. 75 записано, що “до недопустимих доказів відносяться: 1) показання підозрюваного, обвинуваченого, дані в ході досудового провадження по справі у відсутність захисника, включаючи випадки відмови від захисника, і не підтвержені підозрюваним, обвинуваченим у суді”. Коли це правило сприйме Україна? І чи сприйме?!

Другий аспект, як би протилежний першому, зокрема в частині “золотого правила слідчого”.

Поширеною, особливо серед адвокатів, є думка про те, що у випадках, коли матеріали справи дають підстави для визнання підзахисного винним у

вчиненні менш тяжкого злочину, аніж йому інкриміновано, повинна спрацьовувати, за висловом Я.П.Зейкана, “адвокатська жилка”, адвокат має просити про повне виправдання, чим “за рахунок кординальної вимоги про виправдання створює більший простір для розсуду. І це правильно” [20].

Між тим, це правильно далеко не завжди. По-перше, дача суду можливості для більш широкого розсуду нічого спільного із завданням захисника у кримінальній справі немає, навпаки. Свідоме обрання захисником нереального предмета захисту може лише переконати суд у явно нереальній позиції захисту у справі та дезорієнтувати його, спровокувавши тим самим до прийняття рішення, протилежного тому, яке захисник очікував в дійсності. А по-друге, слід і у таких випадках пам’ятати, що захисник є одночасно й представником свого підзахисного, а значить він має кожен раз узгоджувати з ним предмет захисту. Лише тоді, коли доказів вини підсудного справді бракує, а той чомусь визнає себе винним, захисник може і повинен обирати позицію більш сприятливу для підзахисного, аніж сам підзахисний. Але тут уже має місце адекватний, справжній захист. До речі, у таких ситуаціях слід пам’ятати, що попереду можлива робота у справі у вищестоящих судах. Який шанс на успіх там матиме надуманий захист, такий, що не відповідає доказам справи та реальному стану речей? Практикуючих юристів, в тому числі і в першу чергу адвокатів-захисників не треба переконувати у тому, що часто саме сприяння захисту у встановленні об’єктивної істини у справі, особливо коли обвинувачення з тих и інших причин є “натягнутим”, як у наведеному тут прикладі у справі Кардаша Б., є найбільш дієвим та корисним для підзахисного.

Інша справа, коли обраний захисником предмет захисту не допускає колізії із позицією підзахисного і в той же час має доказове підґрунття. Ось приклад.

Вироком Коломийського міського суду Івано-Франківської області від 12 травня 1999 р. П. було засуджено за ст. 94 КК 1960 р. на дев’ять років позбавлення волі (ч. 1 ст. 115 КК 2001 р.). Суд визнав установленим, що П. убив К. за таких обставин. 28 березня 1998 р. П. перебував у будинку свого

брата П.М., коли до того прийшов К. Почувши, що на вулиці під вікном відбувається сварка між П.М. і К., та побачивши, через вікно, що останній шарпає брата за одяг, П. з метою вбити його взяв належну брату рушницю, зарядив її патроном, підійшов до входних дверей і з близької відстані зробив прицільний постріл у К., позбавивши його життя.

Ухвалою судової колегії в кримінальних справах Івано-Франківського обласного суду від 16 червня 1999 р. вирок було залишено без змін.

Захисник, посиляючись на те, що П. убив потерпілого, перебуваючи у стані необхідної оборони, подав клопотання в порядку виключного провадження про скасування судових рішень щодо засудженого та закриття справи на підставі ст. 15 КК 1960 р. (ч. 1 ст. 36 КК 2001 р.). За поданням, підписаним п'ятьма суддями Верховного Суду України, клопотання було внесено на судовий розгляд.

Матеріали справи свідчили про таке. П. поснював, що він убив К., перебуваючи в стані необхідної оборони. За його показаннями, він побачив через вікно, що К. застосовує до брата насильство – шарпає та б'є його. Побачивши в руці К. блискучий предмет, він із зарядженою рушницею вибіг на веранду, крикнув до К. “Стій!”, а коли той кинувся на нього – вистрелив.

Єдиний очевидець події – свідок П.М. – підтверджував, що між ним та К. склалися неприязні відносини у зв'язку з тим, що останній неодноразово незаконно вимагав у нього гроші. В той день К. знову приїхав до нього, на подвір'ї почав вимагати гроші, ображати його і бити. В цей час П. вибіг із будинку з рушницею, К. кинувся на П. і той вистрелив.

Показання П. та П.М. про те, що К. вчинив щодо останнього протиправні дії та застосував до нього насильство, підтверджувалися також висновком судово-медичної експертизи, згідно з яким П.М. були заподіяні легкі тілесні ушкодження.

Верховний Суд України на спільному засіданні Судової палати у кримінальних справах і Військової судової колегії, розглянувши клопотання захисника, визнав його докази про те, що П. вчинив вбивство К., захищаючи

брата і себе від протиправного посягання, обґрунтованими. Разом з тим, Верховний Суд України, визнавши, що П., захищаючи себе і брата від посягання з боку К., застосував таку зброю і завдав потерпілому такої шкоди, які явно не відповідали небезпечності посягання, тобто перевищив межі необхідної оборони. Виходячи з наведеного, Верховний Суд клопотання захисника задовільнив частково, судові рішення щодо П. змінив – перекваліфікував його дії зі ст. 94 КК 1960 р. на ст. 118 КК 2001 р. та призначив йому за цим законом покарання у вигляді позбавлення волі строком на два роки. За відбуттям покарання П. з-під варти було звільнено [21].

3. Другий різновид розглядуваного предмета доказування як предмета захисту, також доволі повно висвітлений як у процесуальній, так і у кримінально-правовій літературі. Тому тут досліджуватимуться лише його ключові моменти.

Предметом, з яким приходиться працювати захиснику у справах, які на досудовому слідстві закінчуються у формі складання обвинувального висновку, а в суді – обвинувальним вироком із призначенням винному покарання, є обставини, які згідно з кримінальним законом враховуються як такі, що обтяжують покарання (ст. 67 КК) зі знаком мінус. Підстав для цього декілька.

По-перше, хоча перелік обставин, які обтяжують покарання, є вичерпним, суд, згідно з ч. 2 ст. 67 КК, має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із вказаних у частині першій цієї статті обставин, за винятком зазначених у підпунктах 2 (вчинення злочину групою осіб, за попередньою змовою – ч. ч. 2, 3 ст. 28 КК), 6 (вчинення злочину щодо неповнолітнього, особи похилого віку особи, що перебуває у безпорадному стані), 7 (вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності), 9 (вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством), 10 (вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій), 12 (вчинення злочину загальнонебезпечним способом) такою, що

обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вирок. А це уже значний правовий простір для розбіжностей з обвинуваченням.

По-друге, хоча в Кримінальному кодексі прямо зазначено, що якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз врахувати її як таку, що його обтяжує (ч. 4 ст. 67 КК) і на це акцентує увагу судів Верховний Суд України у постанові Пленуму, спеціально присв'яченому практиці призначення судами кримінального покарання [22], обвинувальні висновки часто-густо подвійно “обтяжені” такими обставинами й нерідко суди за “інерцією” враховують ці обставини при призначенні покарання.

По-третє, закон забороняє суду при призначенні покарання визнавати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 67 КК (ч. 3 ст. 67 КК). Між тим, не так вже й рідко, причому не прямо, а при обґрунтуванні ступеня тяжкості злочину або особи винного (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК).

Київсько-Св'ятошинський районний суд Київської області засудивши К. за ч. 1 ст. 271 КК України на два роки обмеження волі (максимальне покарання, передбачене ч. 1 ст. 271 КК), рішення мотивував тим, що засуджений не визнав свою вину, у вчиненому не розкаявся, негативно характеризується за місцем роботи. Тобто суд фактично визнав ці обставини такими, що обтяжують покарання, і при призначенні покарання К. врахував їх.

Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України піставно, через порушення вимог кримінального закону, вирок суду змінила, міру покарання пом'якшила до двох років виправних робіт за місцем роботи з відрахуванням в дохід держави 20% заробітку, вказавши в ухвалі, що відповідно до вимог п. 3 ч. 1 ст. 65 КК при призначенні покарання враховується ступінь тяжкості злочину, особа винного та обставини, які обтяжують і пом'якшують покарання, а відповідно до чинного законодавства (ст. 67 КК) наведені у вирокі обставини не можуть розглядатися як такі, що обтяжують покарання [23].

Нарешті, обставини, що обтяжують покарання, є одним із елементів предмета доказування у вигляді предмета обвинувачення (п. 3 ст. 64 КПК). Тому слідчий їх має доводити так само достовірно, як і елементи головного факту (подію злочину, винуватість обвинуваченого тощо), а якщо їх доведено – то має бути відображено в обвинувальному висновку. Коли ж в обвинувальному висновку та чи інша обтяжуюча покарання обставина не вказана, вона в суді не доводиться, оскільки в такому випадку суд вийде за межі пред’явленого підсудному обвинувачення (ч. 1 ст. 275 КПК).

Отже, в цьому плані робота захисника з обставинами, що обтяжують покарання, може бути двоякого роду: і як предмет прямого спростування, і як предмет спростування їх доказової основи.

4. Якщо винуватість обвинуваченого в результаті всебічного, повного та об’єктивного дослідження обставин справи достовірно встановлено, визнано ним самим та немає суперечок щодо обтяжуючих покарання обставин або вини відсутні, предмет захисту вимушено обмежується обставинами, що пом’якшують покарання. “У багатьох справах адвокати тільки й залишається, – як вказує Ю.Ф.Лубшев – що спробувати за допомогою пом’якшуючих обставин полегшити долю підзахисного” [24]. І хоча сукупність таких обставин також передбачена в законі як елемент предмета доказування (п. 3 ст. 64 КПК), захисник мусить сприймати цю роботу як роботу саме сторони захисту, причому за неї він повинен братися з моменту прийняття на себе захисту, не чекаючи стадії судового розгляду справи, і ось чому.

Юридичне значення обставин, які пом’якшують покарання (як і обставин, що його обтяжують), є багатоплановим. Такі, наприклад, безпосередньо передбачені в кримінальному законі обставини, що пом’якшують покарання, як вчинення злочину під впливом погрози, примусу, під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, вчинення злочину з перевищенням меж необхідної оборони, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках,

передбачених КК (п. п. 6, 7, 8, 9 ч. 1 ст. 66 КК), а також інші, не зазначені в ст. 66 КК, одночасно можуть мати значення ознак більш м'якого злочину чи ознаки вчинення протиправного діяння, в тому числі кримінально-протиправного, потерпілим, іншою особою тощо. Отже, своєчасне з'ясування їх лише як таких, що пом'якшують покарання, в процесі подальшого провадження у справі, може призвести, і нерідко призводить до пом'якшення самого обвинувачення, а то й до реабілітації. А такі обставини, що пом'якшують покарання, як щире каяття, добровільне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди (п. 1, 2 ч. 1 ст. 66 КК) в подальшому провадженні у справі часто-густо набувають значення однієї з підстав звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК – п. 1 ч. 1 ст. 7¹ КПК), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК – п. 2 ч. 1 ст. 7¹ КПК), у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК – п. 4 ст. 7¹ КПК). Обставини, що пом'якшують покарання, в тому числі ті, які характеризують особу винною враховуються при звільненні від покарання та його відбування (ст. 74, 75, 79, 84, 104, 105 КК та ін.), що більш детально розглянуто у попередньому (підрозділі) роботи.

Важливим з позицій захисту є припис ч. 1 ст. 69 КК про те, що за наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин.

На підставах, передбачених у частині першій цієї статті, суд може не призначати додаткового покарання, що передбачене в санкції статті Особливої частини КК як обов'язкове (ч. 2 ст. 69 КК).

Така практика є досить поширеною в діяльності судів України усіх рівнів, і не в останню чергу завдяки зусиллям сторони захисту. При цьому практика однозначно трактує наявність “декількох обставин, що пом'якшують покарання

та істотно занижують ступінь тяжкості вчиненого злочину” – не менше двох [25].

Оскільки при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК, обов'язок адвоката (ч. 1 ст. 48 КПК) у кожній кримінальній справі відшукати такі обставини і довести їх наявність перед судом.

Використана література:

1. *Чечель Г.И.* Смягчающие ответственность обстоятельства и их значение в индивидуализации показания. – Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 166 с.
2. *Бажанов М.И.* Назначение показания по советскому уголовному праву. – Киев: Вища школа. Головное изд-во, 1980. – 216 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. – К., 2001. – С. 161-171.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – К., 2002. – С. 126-146.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. Потєбенька М.О., Гончаренка В.Г. – К., – “Форум”, 2001, ч. 1. – С. 291-304.
6. *Іванюк Т.І.* Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: Автореф. канд. юрид. наук 12.00.08. – К., 2006. – 15 с.
7. *Тертишник В.М.* Кримінально-процесуальне право України. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – С. 296-270.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. В.Т.Маляренка, В.Г.Гончаренка. – К., – “Форум”, 2003. – С. 192-193.
9. *Коваленко Є.Г.* Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 105-107.
10. *Грошевий Ю.М., Стахівський С.М.* Докази і доказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник. – К.: КНТ. Видавець Фурса С.Я., 2006. – С. 26-30.
11. *Зейкан Я.П.* Захист у кримінальній справі: Наук.-практ. посібн. – К.: Вища школа, 2002. – 271 с.
12. *Гловацький І.Ю.* Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – 352 с.
13. Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 25-26; № 3. – С. 9-10, 10-11, 11-12; № 5. – С. 16-17, 17-18; № 6. – С. 29-30; № 7. – С. 27-31; № 9 – С.16-17, 18-19 і т. д., і т. д.
14. *Бурчак Ф.Г.* Кваліфікація преступлений. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 141 с.

15. *Куринов Б.А.* Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1984. – 184 с.
16. *Коржанський М.Й.* Кваліфікація злочинів. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.
17. *Навроцький В.О.* Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
18. Архів Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької обл. за 2006 р. (справа № 1-180) / Особистий архів автора.
19. *Ллойд Л. Уайнреб.* Отказ в правосудии. Уголовный процесс в США. – М.: «Юрид. лит-ра», 1985. – С. 164-165.
20. *Зейкан Я.П.* Право на захист в кримінальному процесі. – К., 2004 – С. 198.;
21. Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 17-18.
22. Пункт 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 (зі змінами, внесеними постановою Пленуму від 10 грудня 1994 р. № 18) “Про практику призначення судами кримінального покарання”. – Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973-2004). – К., 2004. – С. 47.
23. Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 18-19.
24. *Лубшев Ю.Ф.* Адвокат в уголовном деле / Под ред. И.Б.Миртковича. – М.: Юристъ, 1997. – С. 260.
25. Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 19-20; 2006. – № 3. – С. 12, 23.